

Вовк А. В.,

аспірант кафедри української мови

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

МЕТАФОРИЗАЦІЯ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ «ЩОДЕННИКІВ» О. ГОНЧАРА

Анотація. У статті йдеться про природу та лінгвістичну сутність метафори на основі аналізу досліджень, присвячених цьому питанню. Метафору розглянуто як виражальний засіб експресивного синтаксису в «Щоденниках» О. Гончара й як стилістичну фігуру, що виявляє високий рівень віртуальності та смислотвірну потужність. Розглянуто історію дослідження метафори. Акцентовано специфіку когнітивного вивчення метафори.

Проаналізовано стилістичне забарвлення метафори в «Щоденниках» О. Гончара. Запропоновано аналіз основних лінгвістичних теорій трактування метафори та процесу метафоризації, а також досліджено термінологію, що пов'язана в лінгвістичній практиці із цим процесом. Докладно розглянуто питання про розмежування понять метафори та метонімії. Надано тлумачення метафори, де перенесення значення відбувається на основі подібності.

Проаналізовано історію дослідження питання, виявлено різновиди метафоричних процесів, які представлені в досліджуваних текстах, та наведено їхнє тлумачення (алегорія, символ, персоніфікація). У статті описані тематичні й структурні групи кожного з різновидів метафори, проаналізовано функції, які виконують ці експресивні засоби в «Щоденниках». Основна увага зосереджена на концептуальній природі метафоричних перенесень, їхньому зв'язку з мисленням людини (автора), зокрема метафору розглянуто як мовний феномен і складний ментальний механізм концептуального плану, що бере участь у когнітивних процесах концептуалізації та комунікації, пов'язаний зі сприйняттям, осмисленням і структуруванням дійсності, з мисленням і повсякденним досвідом людини, відображений у її діях та поведінці. Виявлені особливості використання метафори як способу символічного вираження внутрішнього досвіду особистості.

Ключові слова: «Щоденники» О. Гончара, метафора, експресивний засіб, експресивний синтаксис, метасимволізація.

Постановка проблеми. Виразність синтаксису художнього прозового тексту забезпечують різноманітні експресивні засоби, зокрема процеси метафоризації та метонімізації, імпліцитні засоби, які відомі як «метасимволізація».

В основі концептуалізації дійсності лежить антропометричний принцип метафоризації. В. Телія визначала, що антропометричність – це усвідомлення людиною себе як виміру всіх речей [1, с. 22]. Метафоризація – один із найважливіших механізмів мислення. Варіативні, контрастні метафори визначають текстовий тон та його інтертекстуальність. Процес метафоризації може охоплювати все семантичне поле. Такі семантичні поля функціонують у текстах як іманентні значеннєві та характерологічні проєкції [2, с. 26]. У процесі метафоризації початкове значення висловлення розширюється чи навпаки

звужується, тобто йдеться про зміну семантичного значення [3, с. 100]. Процес метафоризації є складником експресивного синтаксису. У «Щоденниках» О. Гончара представлені кілька його підвидів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Метафора та метонімія завжди перебували в колі інтересів вітчизняних та зарубіжних мовознавців, таких як: Л. Алексєєва, Д. Василенко, Л. Дудок та інші [4; 5; 6]. Вітчизняна картина студіювань метафори є багатоаспектною. Цей троп постає як вияв діяльності «мовної особистості», що зіставляє себе і світ у межах набутого емпіричного та культурного досвіду (як власного, так і колективного).

Цей досвід стає базовим для асоціативно-образного осмислення довкілля. Розуміння метафори різними дослідниками має давню традицію. Метафору кваліфікували Ю. Апресян [7], Ц. Тодоров [8], У. Чейф («аномалії») [9], Ж. Дюбуа («семантичні скандали») [10], Ю. Лотман («порушення правильної побудови ланцюжків слів», «відхилення від очікуваної частотної моделі») [11, с. 288–308], М. Мюллер («хвороби мови») [12, с. 38] тощо.

Метафора позначає пункт повороту митця до самого себе, пошук світу зовнішнього всередині самого себе, до усвідомлення того, що внутрішній світ кожної людини неповторний і прагне втілитися в неповторну (адекватну істинній) форму буття. Індивідуальний світ, що втілюється в адекватну форму, інші люди сприймають як міфосвіт митця.

Мета статті – проаналізувати особливості вживання метафори як засобу створення експресії в мовотворчості О. Гончара (на матеріалі його «Щоденників»).

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) виявити різновиди метафори, представлені в «Щоденниках» О. Гончара; 2) класифікувати експресивні засоби метафоризації; 3) схарактеризувати функції метафори в «Щоденниках».

Виклад основного матеріалу. Метафоризація – це процес перенесення за асоціацією. Саме асоціативні зв'язки охоплюють все різноманіття нашого життя. На асоціативних зв'язках переважно будують метафоричний контекст. За допомогою метафори підкреслюють найхарактерніші, найважливіші для певної ситуації риси, інші ж риси відходять на другий план. Отже, під час створення метафор у їх розуміння автор укладає оцінку.

Метафора здатна поєднати яскраву, вражаючу фактурність алегорії й багатозначність символу. Здебільшого один предмет (неживий) прагне перетворитися на інший, щоб отримати змогу жити, тобто все неживе прагне ожити й утілитися в щось людиноподібне. Метафора так само оживляє світ, як уособлення, персоніфікація та алегорія. За фактурністю вона наближена до алегорії. В алегорії неживе оживає заради чогось третього, в метафорі неживе лишається тим, чим воно є насправді, але отримує на деякий час права живого [13, с. 220].

Ідентифікувати чіткі межі між метафорою та метонімією досить складно. Метафора має семантичну природу, порівняно із синтаксичною природою метонімії. Хоч не існує визнаної більшістю дослідників абсолютної класифікації цих тропів, функції обох сприяють кращому сприйняттю та засвоєнню інформації, через назви інших предметів та явищ уносять до тексту додаткові відтінки, емоційно увиразнюючи його.

Автор уводить їх до прозового тексту несподівано для читача, ставлячи в новий складно поєднувальний взаємозв'язок. Це засоби, які передусім примушують читача думати. На відміну від метонімії та її різновидів (синекдоха, антономазія), де в основі лежить обмін двох термінів із різних сфер, які мають просторові, часові, матеріальні та логічні зв'язки, в основі метафори відбувається перенесення явищ та назв через схожість. Метафора заміщує одне поняття іншим, на відміну від метонімії, яка виділяє таку ознаку в уже наявному понятті, що є основною для певної ситуації. У метафоричних реченнях граматична модель вступає у суперечність з її лексичним наповненням, виконуючи такі стилістичні функції: номінативну, інформативну, мнемонічну, текстотвірну, жанротвірну, пояснювальну, емоційно-оцінну, ігрову, ритуальну [14, с. 46].

У «Щоденниках» О. Гончара автор послуговується **метафорами**, де перенесення значення відбувається на основі подібності:

а) кольору: *На околицях Москви – золота осінь* (3, с. 32); *Ліси, гаї понад залізницею – в осінній позолоті, в багрянцях...* (3, с. 69); *Золото куполів сяє на тлі блакитного неба* (3, с. 83); *Осінь прийшла на кончівські луки. Ясно-золотим палають ліси, а по ньому вкраплене ще й багряне, а там густо-бордове, а луки зелені, а над ними – високе, блакитне...* (3, с. 119);

б) властивостей певного матеріалу, явища, природного явища, певної істоти тощо: *За моїм уявленням, Юрій Іванович був людиною на рідкість послідовною, людиною алмазної твердості* (2, с. 492); *Ось ще одне чудо перетворення сірої буденності у вічне золото поезії* (3, с. 6); *А може, станеться чудо? Може, золотий вік, вимряний людством, ще виникне десь попереду?* (3, с. 8); *Віриться, що колись там міг бути вік золотий, без воєн* (3, с. 21); *Як там наша Леся (онука – В. Г.) – у таборі, в спортивному рабстві?* (2, с. 526); *Носії баццли зла – це його ампула* (2, с. 496); *Чехословачина зустрічає нашого Генерального. Море людей на вулицях, уподовж доріг* (3, с. 140); *Приходив вітати спікер парламенту, надіслав вітання Президент, телеграм – море* (3, с. 464);

в) вияву почуттів: *Слова саяли, золотились у її виконанні...* (3, с. 35); *Снаряди падають усе ближче... Помер Юрій Тимошенко, улюбленець публіки – Тарапунька* (3, с. 125);

г) ефекту від певної дії: *Днями була телепередача «Цвіт слова» Олеси Гончара. Про становище мови. Але чи багатьом це зараз болить? Чи це не голос в пустині?* (3, с. 16); *XX вік, може, найтрагічніший за кількістю вчинених масових злочинів. Ми, люди цієї епохи, дихали випарями кривавих рік* (3, с. 54);

г) фізіологічних і психічних вражень від сприймання об'єктів, істот тощо: *Люблю Крим! І хоч лікарі й проти – поїду ще хоч раз, на побачення з морем та цікадами* (3, с. 27); *Відквітували наші луки, осеніють у туманах, в багрянім вінку Маркових дубів...* (3, с. 35); *Позатикали носи й не чують, як смердить від їхніх розглагольствовань звичайним шовінізмом, пошлим, тупим, допотопним...* (2, с. 493).

За змістом метафори поділяють на такі підвиди: персоніфікацію, алегорію та символ [15, с. 213].

Термін **«персоніфікація»** переважно вживають як стилістичний прийом і визначають як троп, що полягає в перенесенні властивостей людини (чи живої істоти) на неживі предмети, явища та абстрактні поняття, а також на тварин [16, с. 286]. Персоніфікацію здебільшого вводять до ширших меж метафори, класифікуючи її як різновид останньої. Як будь-який стилістичний прийом, персоніфікація має високий ступінь експресивності й тому насамперед характерна для текстів художнього стилю. Подекуди персоніфікація трапляється в текстах інших стилів, наприклад, у публіцистичному, оскільки властиві йому функції найефективніше зrealізовано в умовах експресивного мовлення [17, с. 459].

У «Щоденниках» О. Гончара за допомогою персоніфікації автор робить епізод насиченим, привертає увагу читача до найістотніших деталей: *Повзуть чутки про нищення церков у сусідніх районах* (3, с. 5). Так само як новина про руйнування духовних пам'яток має негативний відтінок, так і дієслово руху *повзуть* на початку речення надає синтаксичній конструкції песимістичного змісту.

Персоніфікація, як і більшість інших засобів у «Щоденниках», виконує функцію оформлення думок і почуттів автора: *Сонячна тиха осінь пливе над Україною* (3, с. 34); *Літо вже в розпалі. Тільки й воно якесь чорнобильське: то спека шкварить, то грози під вечір ламають небо. Душно навіть уночі. Лиш дуби-красені на кончівських левадах думають своє. Тут безлюдно, рибалок нема, вода самотніє* (3, с. 102). Усі природні явища (літо, спека, гроза, осінь) та природа (вода, дуби) описано за допомогою елементів персоніфікації. Автор припускає, що О. Гончар робить це свідомо, щоб читач якомога точніше зміг уявити описувану природу та захоплюватися нею так, як автор. Показовою в цьому аспекті є метафора-прикладка *дуби-красені*. Втім, не все О. Гончар описує позитивно, пор.: *спека шкварить*.

Персоніфіковані конструкції в «Щоденниках» О. Гончара примушують задуматися над важливими питаннями в житті людини, зокрема допомагають глибше осмислити значення культурних цінностей: *Воскреси, природо, нам нас самих, навчи нас любові, мудрості, здатності дорожити...* (3, с. 31); *Здається, в часи дореволюційні література українська не знала жодного самогубства...* (3, с. 40); *Тут ліси ще не скинули листя, і люди ще здатні захоплюватись грою на флейті* (3, с. 34). Автор у завуальованій формі зображує осінь не лише як невеселу пору року, «згасіння» природи, коли тьмяніють всі яскраві барви, а й як дещо істотніше за це – час, коли людина черствіє, бідніючи духовно.

Семантичним різновидом метафори є **алегорія** – тип художнього образу, спосіб інакомовлення, згідно з яким зміст одного явища, предмета, поняття переносять на інші, гетерогенні явища, предмети, поняття. Здебільшого алегорія виступає жанровою доміантою байки, казки, мораліте і визначає специфіку прочитання міфічних, релігійних, фольклорних текстів.

В іншому сенсі алегорія може функціонувати як троп, «коли замість певної якості чи характеристики називають її уособлення – звіра, рослину, предмет, явище» [18, с. 263]. Його застосовує О. Гончар: *Лише деякі циніки, позеленілі від злості, пробують кинути тінь. Але яка тінь у пігмея?* (3, с. 12); *Хіба ж ми не чуєм сьогодні, як якийсь пігмей із докторським дипло-*

мом злорадствує в пресі, що десь в Євпаторії він бачив, як Довженко припадає тилом в кіосках «Союздруку». Яка це вітха для пігмея... (3, с. 169). Бачимо, що пігмей, як людина духовно збідніла, – повторюваний образ у «Щоденниках».

Трапляються в «Щоденниках» О. Гончара й інші синтаксичні конструкції з алегорією, що мають негативний відтінок: *Щойно прислали сигнальний примірник із «Советского писателя», тираж буде 200 тисяч. Де ви, троглодиту й цькувачі? Розступіться, згиньте, вже він для вас недосяжний...* (3, с. 201). Образом неосвіченості й нахабства виступає троглодит як представник давнього людського племені; *Крихітна Естонія зажадала суверенності! Подає голос... Та як вона сміє? Розхитує сталінську Конституцію... І вже ось на неї накинупись, на цю найменшу з сестер... Як завжди, в таких випадках найпершими оскалюють ікла наші українські вовки та вовчиці* (3, с. 213). Образом невігластва й бездумної люті постає хижка тварина. Цей образ зокрема розповсюджений в українських фольклорних текстах.

Як вид метафори й схожий до алегорії троп у художній літературі виступає **символ** – слово чи словосполучення, що несе образну інформацію, значення якої не є еквівалентним значенню окремо взятих елементів цього відрізка [19, с. 30]: *Поділля багате квітами, але чомусь найзворушливіші оці: вчора, коли підписував біля столу книжки, між натовпом низом пробралося хлоп'я й тихо поклато на краєчок столу букетик польових... І не сказало нічого. Люди засміялися доброзичливо, а воно вже зникло. Хто воно, те хлоп'я? Може, то наша надія? Образ її?* (3, с. 150). Автор змальовує маленьку дитину як образ надії. Експресивності синтаксичній конструкції додають обірване речення й риторичні питання.

У «Щоденниках» трапляються різноманітні синтаксичні конструкції із символом: *Українська Хіросіма... Хто думає, що доведеться до неї дожити?* (3, с. 94); *Нації зараз потрібні не літературні міщани й слабодухи, а літературне червоне козацтво!* (3, с. 165); *Лакузник, пройдисвіт, а йому, бач, дорога... Сучасний Іудушка Головлєв з його масною усмішечкою, а проте хтось йому протегує...* (3, с. 175); *Може, саме тому так масово українці колись і потяглися в Країну кленового листка* (3, с. 423); *«Собор» – як знак перемоги – лежить на столі* (3, с. 201). Символи розуміємо так: *Хіросіма* – катастрофа, трагедія, нищення; *козацтво* – сила, воля, високий рівень майстерності в певній справі; *Іуда* – зрада; *клен* – символ Канади.

О. Гончар подекуди використовує символ, описуючи: 1) чорнобильську трагедію та її наслідки: *З усіх «сяючих вершин» комунізму найвищим виявився чорнобильський саркофаг* (3, с. 426); *А тепер уже й лісів на Україні Зосталося тільки 14%, в чорнобильській зоні, серед радіаційної пустелі лише старезна опромінена сосна чорніє, як знак хреста, знак глобальної трагедії* (3, с. 409); 2) війни: *Вельзевул, один з архангелів, що повстав проти Бога-Творця, уособлює саме Зло, руйнівний хаос, тобто рух сліпий, неплідний, розбалансований... І чи ця сила чорна, руйнуюча зараз диктує свою волю на одній шостій планеті?* (3, с. 496); *Фашизм гряде, а де ж ті сили, що перепинять йому дорогу? Де ви, демократи Росії, з чим ви зустрінете це жахливе, сп'яніле від чеченської крові нашістья Зла?* (3, с. 558).

Висновки. Метафори у «Щоденниках» О. Гончара роблять текст експресивнішим. Автор нерідко послуговується метафо-

рами зі словами *золото, золотий, золотитись, позолота*; метафорами для створення образів природи, що викликає в читача особливе хвилювання, змушує «пропустити» через себе всі думки й почуття, які відчуває автор. У досліджуваних текстах виявлено такі підвиди метафор за змістом: *персоніфікація, алегорія, символ*. Процес метафоризації в «Щоденниках» О. Гончара сприяє формуванню місткого образу, створеного на яскравих, сміливих асоціаціях дає змогу авторові передати задум у повному обсязі.

Перспективним напрямом подальших лінгвістичних розвідок видається когнітивно-дискурсивний аналіз явища метафоризації, який надасть цінні відомості про номінативний потенціал нового слова та універсальні принципи фіксації, акумуляції, відтворення у свідомості людини певного осмисленого нею фрагменту реального світу.

Література:

1. Мазепова О. Метафора як засіб створення мовної картини світу // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. К., 2004. Книга 2, № 12. С. 21–27.
2. Kurz G. Metapher, Allegorie, Symbol / Gerhard Kurz. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2004. 112 S.
3. Ickler Th. Die Disziplinierung der Sprache: Fachsprachen in unserer Zeit / Theodor Ickler. Tübingen : Gunter Narr Verlag, 1997. 438 s.
4. Алексеева Л. Проблемы термина и терминообразования : учебное пособие по спецкурсу / Л.М. Алексеева. Пермь, 120 с.
5. Василенко Д. Військова лексика англійської мови ХХ – початку ХХІ століття : монографія / Д.В. Василенко. Горлівка : Вид-во ГДШМ, 2009. 220 с.
6. Дудок Р. Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках : монографія / Р.І. Дудок. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана-Франка, 2009. 358 с.
7. Апресян В., Апресян Ю. Метафора в семантическом представлении эмоций // Вопросы языкознания. 1993. № 3. С. 27–36.
8. Тодоров Ц. Поэтика // Структурализм: «за» и «против»: Сб. статей. М. : Прогресс, 1975. С. 41.
9. Чейф У. Значение и структура языка. М. : Прогресс, 1975. 432 с.
10. Дюбуа Ж. Общая риторика. М. : Прогресс, 1986. 392 с.
11. Лотман Ю., Успенский Б. Миф – Имя – Культура // Уч. зап. Тартус. ун-та. Труды по знаковым системам. Вып. 6. Тарту: Изд-во Тартус. ун-та, 1973. С. 288–308.
12. Мюллер М. Сравнительная мифология. Т. 5. М. : Наука, 1963. 329 с.
13. Моклиця М. Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика : Монографія. Вид. 2ге, доповн. і переробл. Луцьк : Ред. вид. відд. «Вежа» Волин. держ. унту ім. Лесі Українки, 2002. 390 с.
14. Харченко В. Функции метафоры: учеб. пособие / В.К. Харченко. Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1992. 87 с.
15. Леонова Н. Експресивність як функціональна властивість номінативних синтаксичних конструкцій МЖФІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: journal.kdpu.edu.ua/filstd/article/viewFile/1002/879.
16. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – 2-е изд., стер. М. : УРСС: Едиториал УРСС, 2004. 571 с.
17. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под. Ред. М.Н. Кожинной. 2-е изд., испр. и доп. М. : Флинта: Наука, 2006. 696 с.
18. Ткаченко А. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства: [Підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл., 2-е вид., випр. і доповн.] / Анатолій Ткаченко. К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. 448 с.
19. Гальперин И. Стилистика английского языка / И.Р. Гальперин. М. : Высшая школа, 1981. 316 с.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. Гончар О. Щоденники. Том 1. 1943–1967. К., Веселка, 2002. 455 с.
2. Гончар О. Щоденники. Том 2. 1968–1983. К., Веселка, 2003. 607 с.
3. Гончар О. Щоденники. Том 3. 1984–1995. К., Веселка, 2004. 648 с.

Vovk A. Metaphorization of the syntactic units in “Diaries” by O. Honchar

Summary. The article deals with the nature and linguistic essence of the metaphor based on an analysis of research on this subject. The metaphor is regarded as an expressive means of expressive syntax in O. Gonchar’s “Diaries” and as a stylistic figure displaying a high level of virtuality and meaningful power. The history of metaphor research is considered.

The specificity of the cognitive study of metaphor is emphasized. The stylistic coloring of the metaphor in O. Gonchar’s “Diaries” is analyzed. An analysis of basic linguistic theories of metaphor interpretation and metaphorization process is offered, as well as terminology related to this process is explored. The issue of the distinction between the concepts of metaphor and metonymy is discussed in detail. An explana-

tion is given of the metaphor where the transference of meaning occurs on the basis of similarity. The history of the research of the question is analyzed, the varieties of metaphorical processes presented in the studied texts are revealed, and their interpretation (allegory, symbol, personification) are given.

The article describes the thematic and structural groups of each of the metaphor varieties, analyzes the functions that perform these expressive means in the “Diaries”. The main focus is on the conceptual nature of metaphorical transferences, their connection with the thinking of the person (author). In particular the metaphor is considered as a linguistic phenomenon and a complex mental mechanism of the conceptual plan that participates in the cognitive processes of conceptualization and communication, related to perception, comprehension and the structuring of reality with the thinking and daily experience of a person, reflected in his actions and behavior. The peculiarities of using metaphor as a way of symbolic expression of the inner experience of personality are revealed.

Key words: “Diaries” by O. Honchar, metaphor, expressive means, expressive syntax, metasymbolization.